

تعهد ولایی در شعر شیعی صدر اسلام

دکتر حیدر محلاتی

استادیار دانشگاه قم

چکیده

در سال‌های آغازین ظهور اسلام، ادبیات با مقولهٔ تعهد و پایبندی به مبانی اعتقادی و ایمانی آشنا شد. در دورهٔ جدید، بسیاری از شاعران، اشعاری با محوریت دین سرودند و فضایل و مناقب پیامبر اکرم [ؐ] را به نظم درآوردند. این توجه به دین، در اشعار شاعرانی که گرایش‌های شیعی داشتند، بیشتر نمایان بود. از موضوعات بسیار مهم و قابل توجه در شعر متعهد شیعی، موضوع ولایت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب [ؑ] است. مقالهٔ حاضر، ادبیات متعهد به ولایت در صدر اسلام را مورد بحث و بررسی قرار داده، جزئیات و خصوصیات این نوع ادبیات را بیان می‌کند.

کلیدواژه‌ها: دوران صدر اسلام، شعر شیعی، ادبیات متعهد، ادبیات اهل بیت ۰۰٪

مقدمه

دوران صدر اسلام که چهار دهه نخست حکومت اسلامی است، دورانی سرشار از جهاد و نبرد برای گسترش دین مبین اسلام و برافراشتن پرچم توحید بود. مسلمانان با ایثار جان و مال خود، به تقویت نهال نوپای حکومت حق پرداخته، توسعه همه‌جانبه ارزش‌های ایمانی را ملاک کار خود قرار داده‌اند. در این ره، کارآمدی ابزار شعر در نشر اسلام کمتر از شمشیر نبوده، بلکه در مواردی برآن‌تر و قاطع‌تر نیز بوده است. نگاه شاعران به ارزش‌های اسلامی که نگاهی تازه به شمار می‌رفته، پدیده شعر متعهد را به عرصه ظهور رساند. این رویکرد جدید که بیشتر سعی داشت حقایق را به جامعه و فرهنگ جامعه منتقل نماید، به ادبیات به طور اعم و شعر به طور اخص جان تازه‌ای بخشید و معانی ادبی و شعری را از قالب‌های پوچ و توخالی رهانید. شاعران متعهد این دوران با زبان شیوای شعری خود می‌کوشیدند آموزه‌های پیامبر اکرم [ؐ] و ائمه اهل‌بیت [ؑ] را در جامعه دینی پی‌ریزی نمایند و مفاهیمی چون سعادت، عدالت، فضایل اخلاقی، انسان‌دوستی، ستم‌ستیزی، ایثار و فداکاری را در شعور اجتماعی بگسترانند؛ از این‌رو شعر متعهد، شعری پایبند به مبانی دین و اصول اخلاقی شناخته شده، رسانه‌ای اثربخش برای احقاق حق قلمداد گشته است.

بررسی موضوع

در دوران پرحادثه صدر اسلام، شاعرانی پا به عرصه ظهور نهادند که آرمان‌شان اطاعت از فرمان خدا و عمل به رهنمودهای پیامبر خدا بود. این شاعران دین‌محور نفوذ ژرفی در جان و دل مردم داشتند و تأثیر اشعارشان بسیار پر دامنه بود. در این مقاله به اشعار شیعی ده تن از برجسته‌ترین شاعران متعهد این دوران که اشعاری پرمحتوا، قابل توجه و شایسته بررسی در این خصوص داشتند، می‌پردازیم تا از ویژگی‌ها، رویدادها، موضوعات و میزان تأثیر اشعارشان در جامعه آگاهی یابیم.

۱. کعب بن زهیر

از نخستین شاعران نام‌آور عصر صدر اسلام کعب بن زهیر است. شهرت وی بیشتر به سبب قصیده مشهورش «بانت سعاد» در مدح پیامبر اکرم [ؐ] است. این شاعر بلندآوازه قصیده دیگری در ستایش امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب [ؑ] دارد که بنی‌امیه تلاش‌های فراوانی کردند تا در دسترس عموم قرار نگیرد. محمد بن المبارک معروف به ابن‌میمون بغدادی که پس از سال ۵۸۹ق وفات یافته است، در موسوعه ادبی خود که **منتهی‌الطلب من أشعار العرب** نام دارد، گفته است: «این قصیده را کعب در مدح امیرالمؤمنین علی [ؑ] سرود و بنی‌امیه از روایت آن و افزودن آن به اشعار کعب جلوگیری می‌کردند» (ابن‌میمون، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۲۲-۲۳). سرانجام این قصیده تاریخی و بسیار مهم کعب در دیوان تصحیح‌شده ایشان به چاپ رسید و علی فاعور محقق این دیوان، در توضیح این قصیده، بر آن نکته تأکید کرده است (کعب بن زهیر، ۱۹۸۷م، ص ۴).

این قصیده از چند بُعد حائز اهمیت است: یکی به سبب سُراینده‌اش که شاعری توانمند است و در طبقه اول شاعران صدر اسلام قرار دارد؛ دیگری موضوع قصیده که همان مدح و ستایش امیرالمؤمنین [ؑ] است. شاعر در این قصیده سعی داشته فضایل و سجایای اخلاقی امام علی [ؑ] را در قالبی زیبا و ساده و به دور از خیال پردازی بیان نماید. بُعد مهم دیگری نیز برای این قصیده باید در نظر گرفت و آن، قدمت قصیده است. گرچه به تحدید روشن نیست که شاعر این قصیده را در زمان حیات پیامبر اکرم [ؐ] سروده است یا پس از رحلت ایشان، اما آنچه مسجل است اینکه این قصیده در دوران آغازین تشیع ورد زبان‌ها بوده است؛ لذا چندان دور از واقعیت نیست که این قصیده را جزء نخستین اشعار متعهد شیعی قلمداد کنیم.

کعب بن زهیر در این قصیده پس از تغزل و پیروی از سبک رایج قصاید مشهور جاهلی، به ستایش امام علی **†** پرداخته، می‌گوید:

إِنَّ عَلِيًّا لَمِيمُونَ نَقِيبُتُهُ بالصالحاتِ مِنَ الْأَعْمَالِ مشهورٌ
صِيهُرُ النَّبِيِّ وَ خَيْرُ النَّاسِ مُفْتَخِرًا فَكُلُّ مَنْ رَامَهُ بِالْفَخْرِ مَفْخُورٌ
صَلَّى الطَّهَوْرُ مَعَ الْأُمِّيِّ أَوْلَهُمْ قَبْلَ الْمَعَادِ وَ رَبُّ النَّاسِ مَكْفُورٌ
مُقَاوِمٌ لَطْعَاةِ الشَّرْكِ يَضْرِبُهُمْ حَتَّى اسْتَقَامُوا وَ دِينَ اللَّهِ مَنْصُورٌ
بِالْعَدْلِ قُضِيَ أَمِينًا حِينَ خَالَفَهُ أَهْلُ الْهَوَى وَ ذُو الْأَهْوَاءِ وَ الزُّورُ
يَا خَيْرَ مَنْ حَمَلَتْ نِعْلًا لَهُ قَدَمٌ بَعْدَ النَّبِيِّ لَدِيهِ الْبَغْيُ مَهْجُورٌ
أَعْطَاكَ رَبُّكَ فَضْلًا لَازِوَالَ لَهُ مِنْ أَيْنَ أَنْتَى لَهُ الْأَيَّامُ تَغْيِيرُ

(همان، ص ۴۰)

ترجمه: علی **†** دارای اخلاقی والاست و در کارهای نیک شهرت دارد. او داماد پیامبر است و هیچ کس از نظر شرافت و افتخار یارای مباحات با او نیست. او نخستین کسی بود که با پیامبر اکرم **ﷺ** نماز به پاداشت، در حالی که دیگران به خداوند متعال شرک می‌ورزیدند. با مشرکان سرکش جنگید تا دین خداوند پیروز گشت. تو برای برقراری عدالت قیام کردی، در حالی که دیگران با عدالت مخالفت می‌کردند. ای شریف‌ترین مردم پس از پیامبر! و ای دورترین مردم از گمراهی! خداوند تو را مقام و منزلتی ارزانی داشته که فناپذیر است.

شاعر در این قصیده علاوه بر ذکر سجایای اخلاقی منحصر به فرد امام علی [†] مانند شهامت، شجاعت، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و دیگر فضایل بی‌نظیر مولی‌الموحدين [†]، به برجستگی‌هایی اشاره می‌کند که تنها مخصوص حضرت علی [†] است و دیگر صحابه مقرب پیامبر اکرم [^] از این ویژگی‌ها محروم‌اند؛ از آن جمله می‌توان سبقت در ایمان به رسول خدا [^]، دامادی پیامبر اکرم [^] و عصمت و پاکی او از گناه و شرک را نام برد. شاعر با اشاره به این خصوصیات برجسته امیرالمؤمنین [†] نخستین مبانی و اصول تعهد شعری را پی‌ریزی نموده، شعر شیعی را به سوی تکامل هدایت کرده است.

۲. حَسَّان بن ثابت انصاری

از دیگر شاعران بزرگ صدر اسلام، حَسَّان بن ثابت انصاری است. پیامبر اکرم [^] در کارآمدی شعر وی در راستای حمایت از دین مبین اسلام و رویارویی با دشمنان سرسخت آن، این چنین فرمودند: «لاتزال یا حَسَّان مؤثراً بروح القدس ما نصرتنا بلسانک»: ای حَسَّان! تا زمانی که زبان گویای تو پشتیبان ماست، روح القدس همواره مؤثّر توست (الشریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ص ۴۲). لفظ «لاتزال» که تعهد شاعر نسبت به آموزه‌های اسلام را نشان می‌دهد، گواهی بر ویژگی تعهد است که شاعر به اصول معتقدات خویش، پایبندی مداوم داشته باشد. این مداومت و ثابت‌قدمی به حمایت از نهضت اسلامی و مواظبت از دستاوردهای عظیم پیامبر اکرم [^] و گسترش اخلاق مداری و انسان‌پروری در جامعه اسلامی توسط رسانه‌ای چون شعر عمومیت می‌بخشد و در میان اقشار مختلف مردم انتشار وسیعی می‌یابد.

حَسَّان بن ثابت اشعار فراوانی در حمایت از پیامبر اکرم [^] و دفاع از دین اسلام سروده است و موضع‌گیری‌های مهمی در حوادث مختلف از خود نشان داده است؛ اما

این امر پس از رحلت پیامبر اکرم [ؐ] با توجه به فضای سیاسی حاکم بر جامعه و فشارهای گوناگون سیاسی، ادامه نیافت و شاعر تحت تأثیر ترندهای تبلیغاتی مخالفان خط مشی اهل‌بیت ۱۰۰٪ قرار گرفت و از عهده‌گیری مواضع قبلی خویش شانه خالی کرد.

شاید همین امر بود که ابن شهر آشوب مازندرانی، حسّان بن ثابت را جزء شاعران متکلف اهل‌بیت ۱۰۰٪ می‌داند؛ در واقع این «متکلف‌بودن» به اعتبار شفاف‌نبودن موضع ایشان و عدم مداومت وی در حمایت از مکتب راستین اهل‌بیت ۱۰۰٪ است (ابن شهر آشوب، ۱۹۶۱م، ص ۱۵۳).

یکی از مواضع مهم شاعر در اثبات ولایت امیرالمؤمنین [ؑ]، سروده شورانگیز وی در «غدیر خم» است. حسّان در این سروده مهم، به صراحت، جانشینی امام علی [ؑ] در خلافت مسلمانان پس از پیامبر اکرم [ؐ] را اعلام می‌کند و می‌گوید:

يُنَادِيهِمْ يَوْمَ الْغَدِيرِ نَبِيُّهُمْ بِخُحْمٍ وَأَسْمَعٍ بِالرَّسُولِ مُنَادِيَا
وَقَالَ فَمَنْ مَوْلَاكُمْ وَوَلِيِّكُمْ فَقَالُوا وَلَمْ يَبْدُوا هُنَاكَ التَّعَادِيَا
الهِكَ مَوْلَانَا وَأَنْتَ وَلِيُّنَا وَ لَنْ تَجِدَنَّ مَنَا لَكَ الْيَوْمَ عَاصِيَا
فَقَالَ لَهُ: قُمْ يَا عَلِيُّ، فَاِنِّي رَضِيْتُكَ مِّنْ بَعْدِي اِمَامًا وَ هَادِيَا
فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا وَلِيِّهُ فَكُونُوا لَهُ اَنْصَارَ صَدَقَ مَوَالِيَا
هُنَاكَ دَعَا اللّٰهَ وَالِ وَلِيِّهِ وَ كُنْ لِلَّذِي عَادَى عَلِيًّا مُعَادِيَا

(شیخ المفید، ۱۹۹۳م، ج ۱، ص ۱۷۷)

ترجمه: پیامبر اکرم [ؐ] در روز غدیر خُم، مردم را فراخواند و گفت: کیست مولا و رهبر شما؟ همه گفتند: خداوند مولای ماست و تو رهبر ما هستی؛ و هیچ کس در این امر نافرمانی نمی‌کند. آن‌گاه فرمود: ای علی! به پا خیز! من تو را امام و هادی این مردم پس از خود برگزیدم. هر کس من مولای او بودم، علی مولای اوست؛ پس یارانی باصدق و وفا برای ایشان باشید. آن‌گاه پیامبر دعا فرمود: خدایا! یاران علی را یاری‌رسان و با دشمنان علی بستیز.

این ابیات بسیار مهم حَسَّان که سندی بسیار درخور توجه در اثبات رهبری امام علی [ؑ] است، از دیوان وی محو گشته است؛ با اینکه منابع مهم اهل سنت و شیعه این اشعار را نقل کرده، صحت آن را به اثبات رسانده‌اند.

علامه امینی در یک پژوهش آماری، به بیش از سی منبع تاریخی که این اشعار را نقل کرده‌اند، اشاره کرده است و به تفصیل دربارهٔ سند روایی آن توضیح داده است؛ از جمله این منابع: کتاب الولاية ابوسعید سجستانی، و کتاب المسترشد محمد بن جریر طبری، و کتاب فرائد السمطين صدرالدین حموی، و کتاب مرقاة الشعر مرزبانی، و کتاب الإمامی شیخ صدوق و کتاب‌های دیگر (امینی، ۱۹۷۷م، ج ۲، ص ۳۴). باید گفت: این تنها ابیاتی از حَسَّان نبود که دست شررآلود دشمنان اهل بیت [ؑ] به سوی آن نشانه رفته است، بلکه ابیات و اشعار مهم دیگری نیز در مدح امام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب [ؑ] از دیوان حَسَّان بن ثابت حذف شده است. نمونهٔ ذیل از آن جمله است:

جَزَى اللهُ خَيْراً وَ الْجَزَاءُ بِكَفِّهِ
أَبَا حَسَنٍ عَنَّا وَ مَنْ كَأَبِي حَسَنٍ

سبقت قُريشاً بالذی أنت أهلهُ
فَصَدْرُكَ مشروحٌ و قلبك ممتحن

ترجمه: خداوند به علی جزای خیر بدهد؛ و کیست مانند علی. تو در شایستگی از تمامی قریشیان پیشی گرفتی و امتحان خود را پس داده‌ای.

همچنین ابیات معروف ذیل که حسان در مدح امیرالمؤمنین † در کارزار خیبر سروده است و حضرت را به نیکی ستوده است:

و كانَ عَلِيٌّ أَرْمَدَ الْعَيْنِ يَتَغَيُّ دَوَاءً فَلَمَّا لَمْ يَحْسَ مَدَاوِبَا

شَفَاهُ رَسُولُ اللَّهِ مِنْهُ بِتَفْلَةٍ فَبُورِكَ مَرْقِيًّا وَ بُورِكَ رَاقِبَا

و قَالَ سَأَعطِي الرَّايَةَ اليَوْمَ مَاضِيًّا كَمِيًّا مُحِبًّا لِلرَّسُولِ مَوَالِيَا

يُحِبُّ الهِي وَ الإلهُ يُحِبُّهُ بِهِ يَفْتَحُ اللهُ الحِصُونَ الأَوَابِيَا

فَأُصْفَى بِهَا دُونَ البَرِيَةِ كُلِّهَا عَلِيًّا وَ سَمَاءَهُ الوَازِرَ المَوَاحِيَا

(شريف المرتضى، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۰۴)

ترجمه: علی † در جنگ خیبر دچار چشم‌درد شد و در پی طبیب بود. پیامبر اکرم [^] با آب دهان خود او را درمان کرد و گفت: بیرق جنگ به دست کسی می‌دهم که شجاع و دوستدار خدا باشد. خدا را دوست می‌دارد و خداوند نیز او را. پیامبر اکرم [^] این خصلت را به علی † اختصاص داد و او را وزیر و برادر خود نامید.

۳. نَابِغَةُ جَعْدِي

ذکر مناقب امام علی † و یادآوری ولایت ایشان، از موضوعات اصلی شعر شیعی متعهد در صدر اسلام است. نَابِغَةُ جَعْدِي همانند دیگر شاعران به موضوع فضایل

امام پرداخته، همواره در پایان اشعارش به موضوع خلافت ایشان اشاره می‌کرده است؛ از آن جمله شعر معروف وی است:

قَدْ عَلِمَ الْمِصْرَانِ وَالْعِرَاقُ أَنْ عَلِيًّا فَحَلُّهَا الْعِتَاقُ
أَبْيَضُ جَحْجَاحٌ لَهْ رَوَاقُ وَأُمُّهُ غَالِي بِهَا الصِّدَاقُ
أَكْرَمُ مَنْ شُدَّ بِهِ نِطَاقُ إِنَّ الْأَلِيَّ جَارُوكَ لَا أَفْوَاقُ
لَهُمْ سِيَاقٌ وَ لَكُمْ سِيَاقُ قَدْ عَلِمْتَ ذَلِكُمْ الرِّفَاقُ
سُقْتُمْ إِلَى نَهْجِ الْهُدَى وَ سَاقُوا إِلَى التِّي لَيْسَ لَهَا عِرَاقُ
فِي مَلَّةٍ عَادَتْهَا النِّفَاقُ

(نابغه الجعدی، ۱۹۹۸م، ص ۱۰۹-۱۱۱)

ترجمه: مردم بصره و کوفه و تمامی سرزمین عراق، نیک دانستند که علی دلیرمردی اصیل، سروری پاک‌نژاد و جوانمردی خوش‌عهد و پیمان است. آنان در کنار تو بودند، اما هریک سمت و سوی داشتند. یاران تو در راه هدایت قدم گذاشتند و مخالفان تو، راه ملت عراق را در پیش گرفتند؛ ملتی که نفاق عادت اوست.

نابغه جعدی در این شعر، دودستگی مردم را به‌وضوح نشان می‌دهد: دسته‌ای پیرو راه علی † که همان راه حق و هدایت است و دسته‌ای گمراه که راه پرفروغ علی † را گم کرده، به اردوی مخالفان علی † پناه آورده‌اند. این شعر نابغه، معرف پایبندی شاعر و ایمان و باور وی به خط مشی نورانی علی † است. این مسئله یکی از شاخصه‌های مهم شعر متعهد شیعی در دوران صدر اسلام است.

باز در همین راستا، نابغهٔ جَعْدی در شعری دیگر، حقانیت امام علی **†** در جانشینی پیامبر اکرم **^** و پیمان‌شکنی قبایل عرب در روز سقیفه و مخالفت آنان با نص صریح پیامبر اسلام **^** در انتخاب علی **†** پس از وی را یادآوری می‌کند. او می‌گوید:

قولا لأصلعِ هاشم إن أتمما لا قیتماهُ فقد حَلَلتْ أرومَهَا
وإذا قریش بالفخارِ تساجلت کنتَ الجدیدِ بهِ و کنتَ زَعیمَهَا
وعلیکَ سلّمت الغداةَ بإمرةٍ للمؤمنینَ فمارعتَ تسلیمَهَا
نکّلتَ بنو تَیمِ بنِ مرّةٍ عهدهُ فتَبوّأتَ نیرانَهَا وجحیمَهَا
وتخاصمتَ یومَ السقیفةِ والذی فیهِ الخصامُ غداً یكونُ خصیمَهَا

(قمی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۶۵)

ترجمه: به آن مرد کم‌موی هاشمی بگویید: اگر قریش فخر فروشی نماید، تو پرافتخارترین آنها هستی. با تو بیعت کردند و پیمان شکستند؛ پس آنان سزاوار آتش جهنم‌اند. در «سقیفه» حق تو را تباه کردند، اما در روز قیامت آن حق را از آنان خواهی گرفت.

۴. أبو الهیثم بن التّیهان

ابوالهیثم بن التّیهان از یاران پاکباز پیامبر اکرم **^** و از بزرگان انصار، یکی دیگر از شاعران متعهد و مجاهد عصر صدر اسلام است که در سال ۳۷ هجری در جنگ صفین به شهادت رسید. شیخ طوسی در کتاب **رجال خود**، او را از یاران و راویان امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب **†** برشمرده است (طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۸۶).

این شاعر رزمنده، همواره در نبردهای حق علیه باطل شرکت داشته، اشعار حماسی و شورانگیزی در دفاع از اسلام و جبهه توحید سروده است. از جمله اشعار متعهدانه‌ای که در دفاع از مذهب حق و ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام سروده، اشعاری است که در جنگ جمل به نظم درآورده است. از معروف‌ترین آنها، دو شعر زیر است:

إِنَّ قَوْمًا بَغَوْا عَلَيْكَ وَكَادُوا
وَعَابُوكَ بِالْأُمُورِ الْقِيَاحِ
أَبْصَرُوا نِعْمَةً عَلَيْكَ مِنَ اللَّهِ وَ
قَرَّمَا يَدُوكَ قَرْنَ النَّطَاحِ
وَأِمَامًا تَأْوَى الْأُمُورُ إِلَيْهِ
وَلِجَامًا يَلِينُ غَرْبَ الْجَمَاحِ
حَاكِمًا تَجْمَعُ الْإِمَامَةُ فِيهِ
هَاشِمِيًّا لَهُ عِرَاضُ الْبَطَاحِ
يَا وَصِيَّ النَّبِيِّ نَحْنُ مِنَ الْحَاكِمِ
قَدْ عَلِيَ مِثْلَ بَهْجَةِ الْإِصْبَاحِ
لَيْسَ مَنَّا مَنْ لَمْ يَكُنْ لَكَ فِي اللَّهِ
سَهٌ وَوَلِيًّا عَلَى الْهُدَى وَالْقَاحِ

(شیخ المفید، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۶)

ترجمه: ای علی! کینه‌توزی و دشمنی این قوم به سبب حسادت است. در تو نعمتی از سوی خداوند متعال یافتند که مختص توست. دلیرمردی بی‌باک که حریفان را به زانو در می‌آورد و امامی که زمام امور را در دست می‌گیرد و حاکمی که امامت مسلمانان را بر عهده دارد. ای وصی پیامبر! جبهه حق برای ما چون روز روشن است. همه ما در راه هدایت و رستگاری، پیروان تویم.

شاعر در این ابیات نه تنها به مدح امام اکتفا نمی‌کند، بلکه به سه ویژگی مهم امام نیز می‌پردازد. شجاعت، امامت و ولایت از جمله ویژگی‌هایی است که شاعر در این ابیات نام می‌برد؛ و این نشان‌دهنده آن است که مسلمانان کاملاً بر حقایقیت

امیرالمؤمنین علی [†] در رهبری جامعه اسلامی واقف بودند. شاعر متعهد نیز همواره خود را به ابراز این خصوصیات منحصر به فرد امام و آگاه کردن مردم نسبت به این امر مهم ملزم می‌داند.

ابن‌التیهان در شعر دیگری، باز بر خصوصیات مذکور تأکید می‌کند و می‌گوید:

قُلْ لِلزَّبِيرِ وَقُلْ لَطَلْحَةَ إِنَّنَا
نَحْنُ الَّذِينَ شَعَارُنَا الْأَنْصَارُ
نَحْنُ الَّذِينَ رَأَتْ قَرِيشٌ فَعَلَّنَا
يَوْمَ الْقَلِيبِ أَوْلَئِكَ الْكَفَّارُ
كُنَّا شَعَارَ نَبِيِّنَا وَدَثَارَهُ
تَفْدِيهِ مِّنَّا الرُّوحُ وَالْأَبْصَارُ
إِنَّ الْوَصِيَّ إِمَامُنَا وَوَلِيَّنَا
بِرَحِ الْخَفَاءِ وَبِأَحْتِ الْأَسْرَارُ

(ابن‌ابی‌الحدید، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۴)

ترجمه: به زبیر و طلحه بگوئید ما همان انصار پیامبریم و قریش کارزار ما را با کفار خیبر دیده است. با جان و دل از پیامبر اکرم [ؐ] دفاع کرده‌ایم و اینک بر همگان آشکار است که علی [†] وصی پیامبر است و امام و ولی ماست.

اصرار این شاعر بر معرفی چهره واقعی جانشین پیامبر اکرم [ؐ] از رهگذر شناسایی و بیان ویژگی‌های بایسته امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب [†] نشان‌دهنده وظیفه سنگین شاعر متعهد، نسبت به مکتب اهل‌بیت ۱۰۰٪ است که شعر را در خدمت آرمان‌های والای دین مبین اسلام و مکتب راستین تشیع قرار می‌دهد.

۵. أبو الأسود الدؤلی

از دیگر شاعران شیعی متعهد این دوران، ابوالأسود الدؤلی شاگرد امام علی [†] در آموختن و بنیان نهادن علم نحو عربی است. بنا به گفته صاحب **الأغانی**، ابوالأسود از

راویان و فقیهان پس از رحلت پیامبر اکرم [ؐ] و از شیعیان علی [ؑ] بوده است (أبوالفرج الاصفهانی، ۱۹۹۵م، ج ۱۲، ص ۳۴۶).

تعهد شیعی ابوالأسود دؤلی بر خلاف تعدادی از شاعران محافظه کار، تعهدی روشن و بدون ملاحظه کاری است. موضع گیری های او در قبال دشمنان علی [ؑ] سازش ناپذیر است و این نشان از آن دارد که تشیع او، تشیع راستین و پایدار بوده است. اشعار متعددی از او نقل شده که همگی حکایت از عشق و شیفتگی این شاعر به اهل بیت [ؑ] دارد؛ مانند ابیات ذیل:

طَوَالَ الدَّهْرَ لَا تَنْسَى عَلِيًّا	يَقُولُ الْأَرْدَلُونَ بَنُو قَشِيرٍ
مِنَ الْأَعْمَالِ مَفْرُوضاً عَلَيَّا	فَقُلْتُ لَهُمْ وَكَيْفَ يَكُونُ تَرْكِي
وَعَبَّاساً وَحَمْزَةً وَالْوَصِيًّا	أَحَبُّ مُحَمَّدًا حُبًّا شَدِيداً
أَحَبُّ النَّاسِ كُلِّهِمْ إِلَيَّا	بَنِي عَمِّ النَّبِيِّ وَأَقْرَبِيهِ
وَأَهْلُ مَوَدَّتِي مَادَمْتُ حَيًّا	هُمُ أَهْلُ النَّصِيحَةِ غَيْرِ شَكِّ
هَدَاهُمْ وَاجْتَبَيْ مِنْهُمْ نَبِيًّا	رَأَيْتُ اللَّهَ خَالِقَ كُلِّ شَيْءٍ
هَنِيئاً مَا اصْطَفَاهُ لَهُمْ مَرِيًّا	وَلَمْ يَخْصِصْ بِهَا أَحَدًا سِوَاهُمْ

(همان، ص ۳۷۲)

ترجمه: فرومایگان بنی قشیر می گویند: تا کی از علی یاد می کنی! به آنان گفتیم: چگونه عملی را ترک کنم که بر من واجب و فرض است. حضرت پیامبر اکرم [ؐ] را بسیار دوست می دارم و نیز عباس و حمزه و علی را. خاندان پیامبر محبوب ترین مردم نزد من هستند. بی شک آنان اهل پند و اندرزند و تا آخر عمر دوستدارشان

خواهم بود. خداوند متعال آنان را برگزید و کسی را بر آنان مقدم نشمرد؛ پس گرامی باد این گزینش فرخنده!

ابوالأسود دؤلی در شعری دیگر همانند ابوالهیثم بن التیهان، عداوت با علی **†** را ناشی از حسادت و کینه‌ورزی دشمنانش می‌داند؛ چون هرگز دست آنها به گوشه‌ای از کمالات علی **†** نخواهد رسید:

حَسَدُوا الْفَتَى إِذْ لَمْ يَنَالُوا سَعِيَّةً فَالْكُلُّ أَعْدَاءُ لَهُ وَ خُصُومٌ

كَضْرَائِرِ الْحَسَنَاءِ قُلْنَ لَوْجَهَهَا حَسَدًا وَ بَغِيًّا أَنَّهُ لَدَمِيمٌ

(ابن ابی الحدید، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۱۹)

ترجمه: به علی رشک می‌برند؛ چون به سعی و تلاش علی دست نیافتند. پس همگی دشمن علی شدند؛ مانند رقیبان زن زیباروی که از حسادت به او بگویند چهره تو نازیباست.

از دیگر مواضع استوار و روشن دؤلی خطبه ایشان پس از شهادت امام علی **†** است. وی در این خطبه، فضایل و مناقب امام علی **†** را بر می‌شمرد و بر دشمنانش سخت می‌تازد که چگونه این رکن رکن ایمان را در شب قدر به شهادت رساندند و مسلمانان را به سوگ نشانند. ابوالأسود در پایان خطبه‌اش مردم را به بیعت با فرزند برومند امام علی **†**، یعنی امام حسن مجتبی **†** فرا می‌خواند، و ابیات زیر را در نکوهش معاویه می‌سراید:

أَلَا بَلَّغَ مُعَاوِيَةَ أَبْنَ حَرْبٍ فَلَا قَرَّتْ عِيُونَ الشَّامَتِينَا

أَفِي شَهْرِ الصِّيَامِ قَجَعْتُمُونَا بَخِيرِ النَّاسِ طُرًّا أَجْمَعِينَا

قَتَلْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكَبَ الْمَطَايَا وَ خَيْسَهَا وَمَنْ رَكَبَ السَّفِينَا

إذا استقبلت وجه أبي حسين رأيت الدُّرَّاق الناظرينا
لقد علمت قریش حيث حلت بأنك خيرها حسباً وديننا

(ابوالفرج الاصفهانی، ۱۹۹۵م، ج ۱۲، ص ۳۸۰-۳۸۱)

ترجمه: به معاویه و سرزنش گران بگویند: شاد نباشید که بهترین خلق خدا را در ماه صیام کشته‌اید و بهترین سوار را به شهادت رسانده‌اید. اگر چهره‌ی علی را ببینی، گویی مروارید زیبا را می‌نگری. براستی قریش نیک دانست که علی از نظر شرف و دین، بهترین مردم است.

۶. خُزیمه بن ثابت انصاری

از دیگر شاعران مقدم این دوران، خُزیمه بن ثابت انصاری معروف به ذوالشهادتین است. وی از بزرگان و دلاورمردان قبیله‌ی اوس است که در سال ۳۷ هجری در کنار امام علی **†** در جنگ صفین جنگید و در همین کارزار به شهادت رسید (زرکلی، ۱۹۸۰م، ج ۲، ص ۳۰۵).

خُزیمه از معدود شاعرانی بود که در اشعارش استدلال‌های منطقی به کار می‌برد؛ برای نمونه شاعر در ابیات ذیل، علاوه بر ذکر فضایل امام علی **†** به بیان علت بیعت با حضرت می‌پردازد و می‌گوید:

إذ نحنُ بايعنا علياً فحسبنا أبو حسن ممانخافُ من الفتن
وجدناهُ أولى الناسِ بالناسِ أَنَّهُ أَطبُّ قریش بالكتابِ وبالسنن
وانَّ قریشاً لا تشقُّ غبارهُ إذا ما جرى يوماً على الضمر البدن
وصى رسولُ اللهِ مِن دونِ أهلهِ وفارسه قَد كان في سالف الزمن

و أول مَنْ صَلَّى مِنَ النَّاسِ كُلِّهِمْ سوى خيرة النسوانِ و الله ذوالمنن
و صاحب كبش القومِ في كُلِّ وقعةٍ تكون له نفس الشجاعِ لدى الذقن
فذاكَ الذي تثني الخناصر باسمه امامهم حتى أُغيب في الكفن

(شريف المرتضى، ۱۹۹۳م، ص ۲۶۷)

ترجمه: بیعت‌مان با علی، ما را از فتنه‌ها مصون می‌دارد. او مقدم‌ترین مردم و عالم‌ترین قریش، به کتاب و سنت است. او وصی و پرچمدار پیامبر اکرم [ؐ] است و در شجاعت همتایی ندارد. او به جز حضرت خدیجه، اولین کسی است که نماز به‌پا داشت و در هر جنگ و واقعه، امام و مقتدای مردم بود.

خُزیمه بن ثابت، پیروی خود از امام زمانش را آشکارا و بی‌هیچ تردیدی اعلام می‌دارد؛ به همین سبب اشعار وی کاملاً شفاف و روشن است. این شاعر متعهد نه تنها در میدان شعر و شاعری پرچمدار دفاع از حق و حقیقت بوده، بلکه در میدان نبرد نیز همواره مدافع ولایت امام علی [ؑ] بوده است. جنگ‌های جمل، صفین و دیگر نبردهای امام علی [ؑ] خاطراتی از دلاورمردی‌های این رادمرد بزرگ را به خاطر سپرده، در حافظه تاریخ به ودیعه گذاشته است. مطالعات فرهنگی

۷. قیس بن سعد انصاری

در همین راستا، شاعر دیگری از تبار شاعران متعهد دوران صدر اسلام را باید به‌یاد آورد که مانند شاعران متعهد پیشین، شعر را ابزاری برای بیان حقیقت و تقویت باورهای ایمانی مردم دانسته، همواره در این راه بر آن تکیه کرده است. قیس بن سعد بن عباده انصاری از اصحاب جلیل‌القدر پیامبر اکرم [ؐ] و از یاران باوفای

حضرت علی **†** است که در زمان خلافت امام، ولایت مصر را بر عهده داشت و پس از شهادت امام با حضرت امام حسن مجتبی **†** بیعت کرد و تا آخرین لحظات زندگی به امام مجتبی **†** وفادار ماند (زرکلی، ۱۹۸۰م، ج ۵، ص ۲۰۶).

بسیاری از محققان و متکلمان پیشین، شعر قیس را سندی درخور اهمیت برای اثبات بسیاری از حقایق تاریخی به کار برده‌اند؛ برای نمونه شعر ذیل برای اثبات حدیث غدیر خُم به فراوانی در کتاب‌های مختلف مورد استشهاد قرار گرفته است:

قُلْتُ لَمَّا بَغِيَ الْعَدُوُّ عَلَيْنَا حَسْبُنَا رَبُّنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ
حَسْبُنَا رَبُّنَا الَّذِي فَتَحَ الْبَص رةً بِالْأَمْسِ وَالْحَدِيثُ يُطْوَلُ
وَعَلَى إِمَامُنَا وَإِمَامٍ لَسِيَّوَانَا أَتَى بِهِ التَّنْزِيلُ
يَوْمَ قَالَ النَّبِيُّ مَنْ كُنْتُ مَوْلَا هَذَا مَوْلَا، خَطْبٌ جَلِيلُ
إِنَّ مَا قَالَهُ النَّبِيُّ عَلَى الْأُمَّةِ حَتْمٌ مَا فِيهِ قَالَ وَقِيلُ

(کراچی، ۱۳۶۹، ص ۲۳۴)

ترجمه: هنگام تجاوز دشمن، به خداوند متعال پناه برده‌ایم؛ همان خدایی که بصره را فتح کرد. بنا به گفته قرآن کریم علی، امام ما و امام همه مردم است. پیامبر اکرم [ؐ] فرمود: هر کس من مولای او هستم، علی مولای اوست و فرمان پیامبر لازم الاجراست و جای تردید در آن نیست.

قیس بن سعد در شعر دیگری پیش از جنگ جمل، امامت حضرت علی **†** را یادآوری می‌کند و با استدلال‌های منطقی، مردم را به پیروی از ایشان فرا می‌خواند:

رضينا بقسم الله إذ كان قسمنا علياً وأبناء الرسول محمد

وَقُلْنَا لَهُمْ أَهْلًا وَسَهْلًا وَمَرْحَبًا نَمُدُّ يَدِنَا مِنْ هَوَىٰ وَتَوَدُّدٍ
فَمَا لِلزَّبِيرِ النَّاqِضِ الْعَهْدِ حُرْمَةٌ وَلَا لِأَخِيهِ طَلْحَةَ فِيهِ مِنْ يَدٍ
أَتَاكُمْ سَلِيلُ الْمُصْطَفَىٰ وَوَصِيُّهُ وَأَنْتُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَارٍ عَنِ الْهَدِّ
فَمِنْ قَائِمٍ يَرْجَىٰ بِخَيْلٍ إِلَى الْوَعَىٰ وَصُمِّ الْعَوَالِي وَالصَّفِيحِ الْمُهَنْدِ
يَسُودُ مَنْ أَدْنَاهُ غَيْرُ مُدَافِعٍ وَإِنْ كَانَ مَا نَقَضِيهِ غَيْرَ مَسُودٍ
فَإِنْ يَكُ مَا نَهَوَىٰ فَذَاكَ نُرِيدُهُ وَإِنْ نَخِطُ مَا نَهَوَىٰ فَغَيْرُ تَعَمُّدٍ

(امینی، ۱۹۷۷م، ج ۲، ص ۷۷)

ترجمه: از حظ و بهره‌ای که خداوند متعال برای ما منظور و مقدر فرموده، راضی و خرسندیم. علی و فرزندان پیامبر اکرم ^ع حظ و بهره مایند. از آنان استقبال می‌کنیم و دست دوستی به سوی آنها دراز می‌نماییم. زبیر و طلحه که پیمان شکسته‌اند، حرمتی ندارند. وصی پیامبر به سمت شما آمده است؛ در حالی که شما به جنگ او شتافتید. اگر خواسته ما محقق شود، پیروزیم و اگر فراتر رویم، ناخواسته خواهد بود.

۸. سعید بن قیس همدانی

از جمله شاعران نامدار و مشهور دوران صدر اسلام که رئیس قبیله همدان و از یاران وفادار و مخلص امام علی ^ع بوده، سعید بن قیس همدانی است. وی در بسیاری از جنگ‌های امام علی ^ع شرکت داشته، از خود شجاعت بی‌نظیری نشان داده است. سعید سرانجام در ماه صفر سال ۳۸ هجری به شهادت رسید.

با توجه به جایگاهی که سعید در قبیله خود داشت، اشعار وی تأثیر بسزایی در افراد این قبیله می‌گذاشت؛ از این رو قبیله همدان یکی از قبایل شیعی و پیرو امام امیرالمؤمنین علی † به شمار می‌رفت.

سعید بن قیس همدانی اشعار متعددی در نبردها و جنگ‌های مختلف سروده است که مشهورترین و معروف‌ترین آنها اشعار ایشان در جنگ صفین است. وی در یکی از این اشعار به صراحت اعلام می‌کند پیروی از خط مشی علی † همان هدایت واقعی است و پیروان راستین علی † رستگاران واقعی‌اند:

ألا بلغ معاويةَ ابنِ حربٍ و رجم الغيبِ يكشفةَ اليقينِ
بأنّنا لانزال لكم عدوّاً طوال الدهرِ ما سمع الحنينِ
ألم ترّ والينا عليّاً أب برّ و نحن له بنونُ
و أنّنا لنريدُ سواههُ يوماً و ذاك الرشد و الحظّ المبينُ
و أنّ له العراق و كل كِيشٍ حديد القرنِ ترهبهُ القرونُ

(بغدادی، ۱۹۹۸م، ج ۸، ص ۷۸)

ترجمه: به معاویه بگویند تا ابد دشمن تویم و علی پدر ماست و ما فرزندان علی هستیم. هرگز جز علی نمی‌خواهیم و این همان نصیب و بهره‌ی بالاست. تمامی دلاورمردان عراق فرمانبر اویند.

۹. قیس بن عمرو نجاشی

قیس بن عمرو نجاشی شاعر مشهور و نامدار خطه عراق، از جمله شاعران دوران صدر اسلام است که بارها و بارها در اشعارش، امام علی † را خلیفه و جانشین به حق

پیامبر اکرم [ؐ] اعلام کرده است. وی در یکی از آن اشعار، حکم علی [ؑ] را همان حکم پیامبر [ؐ] معرفی نموده، آن را لازم‌الاجرا دانسته است:

رضینا بما یرضی علیُّ لنا بهِ و إن کانَ فیما یأت جدعُ المناخرِ

وصی رسول اللهِ مِن دون أهلهِ و وارثه بعدَ العمومِ الأكابرِ

(منقری، ۱۴۱۸ق، ص ۱۳۷)

ترجمه: هر آنچه علی [ؑ] برای ما بپسندد، مورد قبول ماست؛ هر چند سخت و دشوار باشد. او وصی پیامبر اکرم [ؐ] و وارث اوست.

نجاشی، امام علی [ؑ] را یگانه مردی می‌داند که هیچ‌کس یارای رسیدن به مقام او را ندارد. رشک‌بران و حسودان هرگز به مجد و عظمت ایشان نخواهند رسید:

واعلم بأنَّ علیَّ الخیرِ مِن نَفَرٍ مِثْلِ الْأَهْلَاءِ لَا یَعْلَوُهُمْ بَشَرٌ

لا یرتقی الحاسدُ الغضبانُ مجدَّهُمْ مادامَ بالحزنِ مِن صَمَائِهَا حَجَرٌ

(همان، ص ۳۷۳)

این شاعر در توصیفی دیگر، امام علی [ؑ] را در عمل به فرمان خدا و حفظ حقوق و پیمان‌ها، بسیار مصمم و سخت‌کوش معرفی می‌کند. او می‌گوید:

إِنِّی إِخَالٌ عَلِیًّا غَیْرَ مَرْتَدِعٍ حَتَّى یُوَدِّی کِتَابُ اللَّهِ وَ الدَّمُّ

(همان، ص ۳۷۲)

نجاشی در راستای تعهد شعری‌اش، از کرده مردم تعجب می‌کند و افسوس می‌خورد که چرا مردم عراق از امام علی [ؑ] نافرمانی می‌کنند؛ امامی که از سوی خداوند متعال به رهبری مردم برگزیده شده است؛ حال اینکه مردم شام از یک بیدادگر ظالم چون معاویه فرمان می‌برند:

أُیَعصی إِمَامٌ أَوْجَبَ اللَّهُ حَقَّهُ عَلَینَا وَ أَهْلُ الشَّامِ طَوْعٌ لَطَاغِیَه

(همان، ص ۴۵۳)

۱۰. بشر بن منقذ شنی

دیگر شاعر معروف عراق در دوران خلافت امام علی **†**، بشر بن منقذ، معروف به أَعور شنی است. این شاعر نام‌آور در دو جنگ جمل و صفین شرکت داشته، اشعار فراوانی در این نبردها سروده است. شنی در یکی از این اشعار، فضایل و مناقب امام علی **†** و دو فرزند برومندش امام حسن و امام حسین **‡** را به زیباترین وجه به تصویر می‌کشد:

أَبَا حَسَنٍ أَنْتَ شَمْسُ النَّهَارِ وَ هَذَا فِي الْحَادِثَاتِ الْقَمَرِ
وَ أَنْتَ وَ هَذَا حَتَّى الْمَمَاتِ بِمَنْزِلَةِ السَّمْعِ بَعْدَ الْبَصَرِ
وَ أَنْتُمْ أَنْاسٌ لَكُمْ سُورَةٌ تَقْصُرُ عَنْهَا أَكْفَ الْبَشَرِ
يَخْبِرُنَا النَّاسَ عَنْ فَضْلِكُمْ وَ فَضْلِكُمْ الْيَوْمَ فَوْقَ الْخَبَرِ

(همان، ص ۴۲۶)

ترجمه: ای علی! تو آفتاب روزی و این دو (امام حسن و امام حسین **‡**) ماه هستند و شما تا ابد، مانند گوش و چشم هستید. شما خاندانی هستید که جایگاهی بلند و دست نیافتنی دارید. مردم از فضل شما خبر می‌دهند، در حالی که فضل شما بالاتر از هر خبر است.

پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه

آنچه از بررسی اشعار متعهدانه ده تن از برجسته‌ترین شاعران دوران صدر اسلام به دست آمد، نشان می‌دهد: این شاعران بر حقانیت امام علی **†** در رهبری جامعه اسلامی به عنوان جانشین پیامبر اکرم **^** تأکید داشتند و این حقیقت انکارناپذیر را

که پایه اصلی شعر متعهد شیعی به شمار می‌آید، در قالب‌های مختلف و در مناسبت‌های گوناگون و با ذکر فضایل و مناقب امام بیان می‌کردند. نکته قابل توجه اینکه: این حقیقت، علی‌رغم فشارهای سیاسی حاکم در آن دوران، بسیار شفاف و روشن و به دور از هرگونه ملاحظه‌کاری اظهار می‌شده است و این نشان از آن دارد که شاعران متعهد به عنوان نمایندگان و سخنگویان بخش عظیمی از مردم، اعتقادات و باورهای مردم را منتقل می‌کردند، نه دیدگاه‌های شخصی خود را؛ بنابراین شاعران متعهد نقش بسزایی در گسترش و تعمیم اصول ایمانی و آموزه‌های اهل بیت ۱۰۰٪ داشتند؛ و این نقش نه تنها در گذشته حائز اهمیت بوده، بلکه امروزه نیز این نقش همچنان پررنگ و بااهمیت جلوه می‌کند.

منابع

۱. ابن أبی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله؛ شرح نهج البلاغه؛ تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم؛ القاهرة؛ دار إحياء الكتب العربیه، ۱۹۵۹ م.
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی؛ معالم العلماء؛ نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۹۶۱ م.
۳. ابن میمون، محمد بن المبارک؛ منتهی الطلب من أشعار العرب؛ تحقیق الدكتور محمد نبیل الطریفی؛ بیروت: دار صادر، ۱۹۹۷ م.
۴. ابوالفرج الاصفهانی، علی بن الحسین؛ الأغانی؛ بیروت: دار الفکر، ۱۹۹۵ م.
۵. امینی، عبد الحسین؛ الغدير فی الكتاب و السنّة و الأدب؛ بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۹۷۷ م.
۶. بغدادی، عبدالقادر؛ خزانه الأدب؛ بیروت: دار الكتب العلمیه، ۱۹۹۸ م.
۷. زرکلی، خیرالدین؛ الأعلام؛ بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۰ م.
۸. شریف الرضی، محمد بن الحسین؛ خصائص الأئمة؛ تحقیق محمد هادی الامینی؛ مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه، ۱۴۰۶ ق.
۹. شریف المرتضی، علی بن الحسین؛ رسائل المرتضی؛ قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۰ ق.
۱۰. _____؛ الفصول المختارة؛ بیروت: دار المفید، ۱۹۹۳ م.
۱۱. شیخ المفید، محمد بن محمد؛ الإرشاد؛ بیروت: دار المفید، ۱۹۹۳ م.
۱۲. _____؛ الإمامی؛ قم: جماعة المدرسين، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. طوسی، محمد بن الحسن؛ رجال الطوسی؛ تحقیق جواد القیومی الاصفهانی؛ قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۵ ق.
۱۴. قمی، محمد بن الحسن؛ العقد النضید و الدر الفريد؛ قم: دار الحدیث، ۱۴۲۳ ق.

١٥. کراجکی، محمد بن علی؛ **کنز الفوائد**؛ قم: مکتبه المصطفوی، ١٣٦٩.
١٦. کعب بن زهیر؛ **دیوان کعب بن زهیر**؛ تحقیق علی فاعور؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ١٩٨٧ م.
١٧. منقری، نصر بن مزاحم؛ **وقعة صفین**؛ تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون؛ قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ١٤١٨ ق.
١٨. نابغه الجعدی؛ **دیوان النابغه الجعدی**؛ حقه الدکتور واضح الصمد؛ بیروت: دار صادر، ١٩٩٨ م.
١٩. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب؛ **تاریخ الیعقوبی**؛ بیروت: دار صادر، [بی تا].

